

Андрій Печарський

УДК 82-3477;159.964.2-215

НАРЦИСИЗМ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ В. ВИННИЧЕНКА

Статтю присвячено нарцисистичній проблематиці в житті і творчості В. Винниченка (на матеріалах ранньої белетристичної та епістолярної спадщини письменника, найпоказовіших у цьому аспекті). Узятю до уваги релігійний, психоаналітичний та морально-етичний ракурси щодо інтерпретації художніх текстів у застосуванні архетипного і психобіографічного методів дослідження.

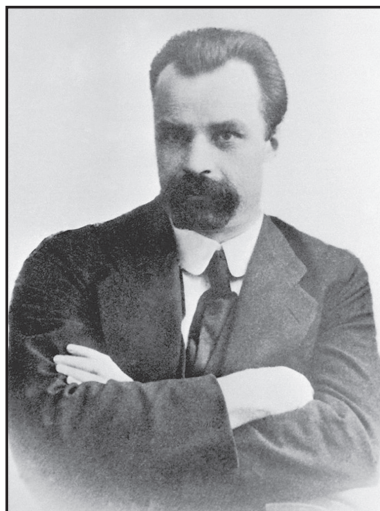
Ключові слова: нарцисизм, особистість, проєктивна ідентифікація, перенесення (трансфер), Самість, архетипи, мораль, терапевтичний альянс, герой, текст, структура.

Andriy Pecharsky. Narcissism and personal transformation in life and works of V. Vynnychenko

The article is devoted to the question of Narcissism in life and works of V. Vynnychenko, particularly to his early fiction and epistolary heritage. The author considers religious, psychoanalytical and ethic perspectives of the writer's prose within the framework of archetypal and psychobiographic approaches.

Key words: narcissism, personality, projective identification, figurative meaning (transfer), the Self, archetype, moral, therapeutic alliance, hero, text, structure.

Це був надзвичайно талановитий і складний письменник, художник і своєрідний творець філософії “нової моралі”. Його творчість шокувала, обурювала й водночас захоплювала публіку, примушуючи замислитись над потаємними глибинами людського буття. Для нього не існувало заборонених тем. Хатяни сприймали В. Винниченка як “ніцшеанця”, М. Євшан зараховував письменника до “нової генерації” кращих європейських модерністів, а І. Франко зі свого літературного п’єдесталу захоплено не міг збагнути: “І відкіля ти такий узявся? Серед млявої тонко аристократичної та малосилої або ординарно шаблонової та безталанної генерації сучасних українських письменників виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками. Що не сіє кризь сито, а валить валом, як саме життя...” [27, 139].

П’єси В. Винниченка “Чорна Пантера і Білий Медвідь”, “Memento”, “Брехня”, “Базар”, “Гріх”, “Закон” завоювали сцени найкращих театрів Берліна, Лейпцига, Дрездена, Рима й Мадрида. Популярна тогочасна італійська актриса Е. Грамматика здійснила одне з найуспішніших турне саме із драмою В. Винниченка “Брехня”. П’єса “Чорна Пантера і Білий Медвідь” зі сцени

берлінських театрів перейшла на екран. Фільмову обробку твору здійснили 1921 року відомі кінорежисери Г. Яновіц та Й. Гутер. Сенсаційний тритомний роман письменника “Сонячна машина” став найчитабельнішою книжкою серед усіх тодішніх українських видань. Його твори перекладалися німецькою, італійською, єврейською, польською, татарською, російською мовами.

Феномен такої популярності, мабуть, полягав у свободі художнього слова письменника, нестандартному самовиявленні. Утім цілісна картина життя і творчості В. Винниченка якоюсь мірою уособлює криве дзеркало спотвореного біблійного образу “блудного сина”. Адже внутрішня свобода індивіда, яка за своєю суттю переживається, а не піддається словесному визначенню, полягає в тому, щоби бути не лише вільним (- від -), а й вільним (- для -). У цьому – причина особистісної трагедії В. Винниченка як митця й політика, про яку влучно висловився Д. Донцов, порівнюючи українського письменника з німецьким філософом: “В кривому дзеркалі!.. Ніцше проповідує любов до дальніх, Винниченко – любов до ближніх, до самого себе, до свого тіла і до його розперезаних інстинктів насамперед” [13, 265].

Завуальована, іронічна характеристика двох різновидів атеїстичного антропоцентризму має прямий стосунок до міфології про Нарциса з її тенденцією “відтягування” свідомості людини до її тілесності. Звідси й загострення проблеми інстинктів в амориністиці В. Винниченка – це типаж “шлункової людини” (“Заповіт батьків), символ “суб’єкт-споживача” (“Сонячна машина”), образ “дегенеративного батьківського інстинкту” (“Записки Кирпатого Мефістофеля”), ідеал “спокусливої жінки-конспіратора” (“Поклади золота”) та ін.

Відповідні художні проєкції слід розглядати як нарцисистичну ідентифікацію самого автора, що в реальному житті призводила, з одного боку, до самозвеличування, а з другого – до маргіналізації та знецінення власного Его. “Я був хворобливо вразливий на образи”, – характеризував себе ніцшеанівський поет-соціаліст Андрій Халепа з роману “Хочу!” В. Винниченка. Нерідко літературознавці завважували цю рису й у характері самого письменника, розкриваючи психологічну проблематику його персонажів, що гримувалися під автора-двійника.

Причина надмірної душевної вразливості В. Винниченка частково закорінена в його дитинстві, де змалку в родинному колі виховувався, як улюблений синочок-пестунчик. В. Панченко саме так прокоментує цю біографічну сторінку письменника: “Про те, як солодко бути “найменшеньким”, таким собі “царем і богом”, якому всі догоджають, Винниченко пізніше напише в оповіданні “Віють вітри, віють буйні!..”. Там є цікавий момент майже інстинктивного змагання двох дітей – шестилітнього Гриня і дев’ятилітньої сироти Саньки-Рябухи – за верховенство, за право тримати у своїй владі іншого” [22, 11].

Ті психологічні чинники, які в дитинстві спонукали В. Винниченка до завищеної самооцінки, уже в гімназійні і студентські роки виявляли себе як захисні механізми у функції віддзеркалювального об’єкта, що пізніше дослідники назвуть “бунтарством” і “революційною діяльністю”. Відтак подальша трансформація особистості письменника завдяки його успіхам у політичній і творчій діяльності визначалася активізацією “грандіозної Самості”.

Увесь захоплений собою, В. Винниченко запише у “Щоденнику”: “Я хочу слави... Я хочу великої оцінки...” [9, 392]. Парадоксально тут наближається ідея майбутнього жертвовного героїзму: “Моя смерть повинна бути жертвою для історії визволення нації. Вона повинна стати прапором, під яким має далі проводитись велика боротьба за визволення” [9, 461]. Перегортуючи щоденникові сторінки, можна переконатися, що наведені думки – не фантазія чи романтична хвиля емоцій письменника, а його система цінностей. Ідеться, власне, про свідоме утвердження як чесноти однієї з найбільш негативних вад спотвореного

духовного світу людини – марнославства. Індивідуальна філософія автора, як особливий спосіб осягнення дійсності вражає: “Славолюбність є коренем інстинкту життя. Жити в поколіннях, лишити по собі велику славу – це ласкає й милує чуття життя, це надає віри в свої сили, це – оцінка життєздатності і витривалості сил інстинкту” [9, 392].

Ось до яких висновків приходять В. Винниченко, почувачись гідним тільки тоді, коли може ідентифікувати себе із великою грандіозною справою! Він не просто шукає слави, він – “борець за велику ідею”, якому навіть смерть мусить прислужитися й увічнити його ім'я. Звідси – безбожно-ніцшеанська, зловтішна й водночас високопоетична магія впливу на творчість письменника, в якій волею-неволею утверджуються комплекс “надлюдини” й культ сили.

Проте “інтелектуальний нарцисизм” В. Винниченка тяжко переносив будь-які впливи. І вже в романі “По-свій” революціонер Вадим Стельмашенко в суперечках і помислах відмахується від авторитету свого духовного вчителя: “Так, я – іммораліст. Коли хочете так називать, але Ніцше – не іммораліст... Ніцше був той же філістер, але з манією величності і розлючений на тих, хто не визнавав за ним його геніальності. Ось хто він був по суті! “По той бік добра й зла”! Дурниця! Фраза! Ніколи він там не був” [7, 31-32]. Звісно, як міг головний герой, який утверджував авторову концепцію “нової моралі”, визнати своїм наставником замкнутого, хворобливого філософа, що так безславно закінчив своє життя – божевіллям. Адже, упевнено вибудовуючи власну апологетику досконалої особистості, він зловтішно й гарячково вигукував: “Бог умер!” І що сталося?...

Важко перелічити, скільки Винниченкових героїв, маскуючись “іменем торжества ідеї”, вдавалися до сміхотворних і жахливих учинків, аби лише не скривдити власну гординю. Так, студент з однойменного оповідання скоює самогубство, щоби смертю довести селянам свою правоту. Під маркою героїзму бачимо подібне розмаїття суїцидальних пластів у п'єсі “Базар”. Поет Андрій Халепа з роману “Хочу!” нудить світом і не відає, що йому потрібно взагалі: “Я не можу уявити собі нічого в житті, чого б я хотів. Багатство? Влада? Слава? Краса? Кохання? Нудне все це до омерзіння, не нове, не піднімає, не вабить. Ніякі найфантастичніші й неможливі можливості й неможливості не в силі примусити дужче забитися мое серце” [12, 106].

Враження! Враження! Враження! А де ж смисл буття? У цьому лабіринті й рухається більшість героїв письменника, будучи символами його психічних інстанцій та неусвідомлених комплексів. Усі вони в пошуках “Шляху, Істини і Життя” припустилися помилки Понтія Пилата, який, запитуючи Ісуса Христа, що є істина, не отримав відповіді. Чому? І святий подвижник Микола Сербський у своїй книжці “Біблійні теми” розкриває нам таємницю божественного одкровення: “Господь нічого не відповів. Він мовчав... Тому що питання було поставлене неправильно. У чому помилка Пилата? У тому, що він запитав: що є істина? – а не Хто є істина? Якби Пилат запитав Христа: Хто є істина? – він, звичайно, отримав би відповідь, таку ж, як він отримав на запитання: Ти Цар Іудейський? Істина – це Хто, а не що. Істина – це особистість, а не предмет. Бог є істина” [24, 220].

Що таке осмислена й пережита письменником фабула, ідея, мотиви, образи, як не охудожнена причинно-наслідкова модель його стану душі?! Мотиви знеціненої, знеособленої, загубленої в житті людини дедалі частіше звучали у творчості В. Винниченка. Блискучу аналітичну оцінку такому гнітючому песимізму дали святі Отці Церкви. Вони одностайно й безапеляційно запевняли: коли нас охоплює відчуття, начебто ми взагалі не можемо дати раду із гріхами, – це перша ознака зарозумілості, бо лише воротами смиренності входить у душу людини Бог і знищує всі її внутрішні біди. Адже зло – не першооснова, тому не має сутності. Воно лише тимчасово існує, як паразит на здоровому тілі.

Яке вражаюче одкровення помислів святих! Зрештою, проблематика нарцисизму – це проблема ХХ століття, покоління-споживача науково-технічного прогресу, скерованого на образ безбожної, нової Самості. Отже, не дивно, що В. Винниченко опинився в їхньому магічному замкненому колі. У цьому вимірі слухна думка Г. Костельника, який, аналізуючи роман “Чесність з собою”, указував, що його авторові йдеться “передовсім про те, щоб читач затратив поняття про “гріх” [16, 7]. Звісно, лише при такій умові на літературних теренах письменник із полегшенням може гратися, як дитина, стрільбою, ексгібіціоністськими пристрастями, задовільняючи свій егоцентризм. Таким чином, Винниченковий ідеал “нової моралі”, ошляхетнений ореолом “чесності з собою”, можна розглядати як незавершений гештальт авторової “манії грандіози”, що темними фарбами інстинкту знесилювала своїх героїв у пошуках “Шляху, Істини і Життя”. Це Наталя (“Брехня”), Маруся (“Базар”), Шурка (“Рівновага”), Данько (“Заповіт батьків”), Юрко (“Божки”), Коля (“Чесність з собою”), Ольга (“Дизгармонія”) та ін.

Б. Пастух, досліджуючи парадигму морально-філософської проблематики в белетристиці В. Винниченка, чітко сформулював психологічну амплітуду його нараторської світоглядної установки: “Концептуальна заданість романів породжує їх спорідненість як за типажами, так і за сюжетами в головних “лініях”. Трохи змінюється тільки епічне тло, а характери, типи героя у багатьох випадках залишаються майже незмінними... *Bellum omnium contra omnes* (війна проти всіх) – позиція багатьох головних персонажів романістики В. Винниченка” [23, 92-93].

Справді, “війна проти всіх”, а отже, і “з самим собою”, переформатовувала чимало філософських та морально-етичних ідеологем письменника. Через це не тільки зовнішній світ, а й внутрішнє Я героя стає об’єктом агресії, ненависті, помсти. На перший погляд видається, що психологічний феномен нарцисизму може бути розглянутий у ролі лібідного доповнення до егоїзму як інстинкту самозбереження у фрейдівській інтерпретації. Але все ж, на відміну від “первинного нормального нарцисизму” (З. Фрейд), у Винниченкових героїв як перелицьованих авторових двійників простежуємо внутрішній конфлікт між об’єкт-лібідо і Я-лібідо. З позиції класичного психоаналізу це характеризує людину як таку, що “не хоче поступатися нарцисистичною досконалістю свого дитинства, і коли з віковим плином часу ставить перед собою його як ідеал, то це слугує тільки компенсацією втраченого нарцисизму дитинства, коли вона сама була власним ідеалом” [17, 304].

Такі особливості притаманні літературному психопортрету В. Винниченка, який мучить себе цілеспрямованими настановами, питаннями, провинками, що закорінені в його моральній іпохондрії. Подібний тип нарцисизму був названий К. Абрахамом “негативним нарцисизмом”. Відомий психоаналітик О. Кернберґ, спостерігаючи у процесі терапевтичного альянсу за людьми з нарцисистично зраненою особистістю, визначав єдиний їхній позитив – це “відносно стійка соціальна адаптація, імпульсивний контроль і так званий “псевдосублімаційний” потенціал, а саме здатність до активної, плідної роботи в тих галузях, де вони якоюсь мірою можуть задовольняти свої амбіційні фантазії, викликаючи захват оточення” [30, 229].

Наріжним каменем так званої Винниченкової “чесності з собою” й “нової моралі” було духовне спустошення письменника, що постало як наслідок гордині та “інтелектуального нарцисизму”. Так, у “Щоденнику” В. Винниченко іронізує з десяти Божих заповідей, вимальовує у хворобливій уяві своєрідний “екзамен” Усдержителю як задум своєї майбутньої комедії. Його атеїстичні акорди світосприйняття дійшли до цілковитого абсурду: “Учення Христа, яке здається на перший погляд таке альтруїстичне, є глибоко егоїстичне й шкідливе для щастя людей. Воно ігнорує, передусім, такі сили в людині, які мають величезне значення в житті кожного” [9, 399], – записав у щоденникових нотатках письменник.

Які “ігноровані сили” мав на увазі В. Винниченко? Звісно, це “пристрасті тіла” й “гордість життєвська”. Але святі Отці Церкви запевняли, що всі вони є спотвореними чеснотами людини. Наприклад, “гнів” за своєю природою – добро, але в нашому повсякденному вияві виступає як зло, що, за І. Злотоустом, існує не від природи, а від волі. “Наче біс який сидів у хлопцеві!... Спокій був його ворогом...” – ця авторська характеристика Федька-халамидника (героя однойменного оповідання В. Винниченка) цілком стосується й самого автора” [22, 107], – так визначав “дух противенства” письменника В. Панченко.

Звісно, можна шукати причини антихристиянських міркувань митця в ніцшеанській філософії, марксистському вченні, яке, за влучним спостереженням Б. Пастуха, “сприймав не як вчення, а як релігію” [23, 94], чи у вузькому партійному колі людей тощо. Але основний стрижень відповідних світоглядних помислів письменника міститься не в соціальних чи зовнішніх факторах, а в його егоцентричному характері, для якого нарцисистичні тенденції надто прийнятливий щодо самого себе. Аби збагнути чому, із психоаналітичного аспекту, варто поміркувати над цікавим спостереженням Н. Шварца-Саланта, який твердив: “Феноменологія нарцисистичних порушень особистості... приховує від нашої уваги той факт, що там, у глибині, за межами клінічного світу ідеалізації, заздрості, експібіціонізму й перенесень, протікає процес сотворення світу” [29, 163].

У контексті проблематики стає зрозуміло, який світ вибудовував В. Винниченко, – це нарцисистичне віддзеркалення “первородного гріха”, інакше кажучи, несвідоме ототожнення себе з Богом. За юнгівською домінантою “колективного несвідомого” відповідний психологічний процес можна сформулювати як відкидання архетипної сили Самості, що, єдина у своєму роді, може дати індивідові усвідомлення особистісної ідентичності й відчуття любові. Неспроможність людини прийняти цей божественний дар (за психоаналітичною термінологією – істинний патерн) унаслідок свого ірраціонального почуття величі, провини та страху призводить до патологічного феномену, який прийнято називати *нарцисистичним порушенням особистості*.

Звідси винниченківські літературні проєкції як атеїстичні сурогати релігії: “заповіт батьків”, “чесність з собою”, “нова мораль”, власна “теорія любові і кохання”, утопічна ідея “сонячної машини”. Усі вони постали як результат витіснення відчуття Бога, що тягне за собою культ особистості в суспільстві, жадобу до матеріальних благ і примарного земного щастя. Тому й людська природа пристрастей, несвідомих сексуальних потягів не ошляхетнювалася душею, а змікроблювала її високі поривання у творчості В. Винниченка, що так обурювало його сучасників, зокрема І. Нечуя-Левицького, Є. Маланюка, С. Єфремова, Г. Хоткевича, С. Петлюру, Д. Донцова, передплатників газети “Рада”, журналу “Літературно-наукового вісника” та багато інших.

На тлі літературознавчого дискурсу прикметно звучить із “Заповіту батьків” діалог морально приголомшеного, хворого на венеричну хворобу гімназиста Данька, який записався в гурток “релігійних шукачів”: “Хіба є тільки татів “шлунок”? А мамина “душа”? Ти все казав мені, що лікуватимеш хворобу. А душу? Хоч я й видужаю, – тільки я в це не вірю! – то все одно я на все життя поганий... Коли б я вірив у Бога, як мама, мені було б легше. Я б покався, висповідався б, і Бог простив би мені всі мої гріхи... Але я не вірю, і через те ніколи вже не можу бути чистий. Хто мене простить? Коли я вчинив гріх, то перед людьми я вже нечистий навіки” [5, 67-68]. Ось де момент істини, своєрідне одкровення власного Его письменника стосовно суперечливих векторів його нарцисизму, що промовляє: “Не Бог, а суспільство, не колективна свідомість, а індивідуалізм, не хто-небудь, а Я!”.

Людина як “міра всіх речей”, непогрішна інстанція будь-якої етичної норми була зведена письменником до рангу божества. Яскравим прикладом такої

Винниченкової “вавілонської вежі” виступає утопічний роман “Сонячна машина”, в якому завдяки науково-технічному прогресу і збігу обставин, а саме знайденню Рудольфом Штором каменя геліоту і створення надзвичайного механізму, здатного забезпечити сите життя на всій планеті, людство досягає своєї мети – щасливого безтурботного існування. Так екзистенційний дискурс письменника ніколи не виходив за межі матеріалістичного уявлення про “хліб насущний” та суголосної абсолютизації сили інстинктів. Звідси асиміляція ніцшеанських і фрейдистських ідей у творчості В. Винниченка; як слушно зауважувала В. Хархун: “Філософською основою для пошуку слугували ідеї “Я”-надлюдське, “Я”-підсвідоме” [28, 240].

Відомо, що любов і щастя становили для письменника найбільшу цінність. Тому з досі сказаного постає правомірне питання, що стосується зв'язку між атеїстично-антихристиянським світовідчуттям В. Винниченка, його особистим життям і творчістю в координатах амориністики. Узагалі-то метафоричним образом Винниченкового кохання до жінок (К. Голіцинської, Л. Гольдмерштейн, С. Задвиної, Р. Ліфшиць, відомих як Калерія, Маруся, Єлена та ін.) може слугувати перелицьована поема Дж. Мільтона “Втрачений рай” (1665), тобто можна припустити, що Адам і Єва помінялися би своїми ролями. У творі біблійне одкровення “первородного гріха” розкривається крізь призму давньогрецького міфу про Нарциса. Там Єва, спокушена невідомим, подібним до відлуння голосом, опиняється перед свободою вибору: або вона втрачає відчуття присутності Істинного Бога, або стає праматір'ю всього людства, яке буде подібне до неї. Закохавшись у свій прекрасний образ-відбиття, який упізнала у блакитних водах озера, жінка цим самим зробила вибір. Відтоді все людство перебуває в пошуках істинної любові – тієї, яку відчували в раю Адам і Єва. Як сказано у Книзі приповістей Соломонових: “Хто шукає любові – провину ховає” [1, Пр.: 17; 9].

Отже, елементи спотвореного механізму перенесення (трансферу) – загальнолюдського універсального явища, що стало однією з основних категорій у теорії, а особливо у практиці психоаналізу, – були описані у Святому Письмі як гріхопадіння. Адам переніс провину на Єву, а відтак – на Бога. А Єва звинуватила диявола замість того, щоб розкаятися: “Змій спокусив мене, – і я їла” [1, 1 М.: 3; 13]. Отже, гординя як праматір усіх гріхів містить у своїй трансферній основі порівняльну характеристику, що в кінцевому наслідку призводить до дуалістичного егоцентризму: самозвеличування й комплексів неповноцінності.

У контексті антропологічної проблематики Винниченкова парадигма любовної тематики перебуває під тягарем авторового нарцисистично-еротичного перенесення, яке простежується при компаративістичній інтерпретації його текстів, епістолярної кореспонденції та щоденникових записів. Один із таких трансферних механізмів докладно описаний Н. Миронець у документальній розповіді “Таємниці кохання В. Винниченка”, де літературознавець завдяки порівняльній характеристиці листів письменника до Л. Гольдмерштейн (дівооче прізвище Максимович) – матері його позашлюбного небажаного сина, що помер у тримісячному віці, – і фрагментів п'єси “Memento”, в якій розігрується подібна трагедія, переконливо доводить автобіографічну основу твору. Письменникова “нова мораль” і ситуація, в якій він опинився, справляють моторошне враження.

Уже після похорону, усіх звинувачень, докорів совісті, творчого катарсису особистої батьківської трагедії В. Винниченко пише до вбитої горем матері Л. Гольдмерштейн: “Хіба ти не можеш зробити, як героїня одного мого (останнього) оповідання: вибрати здорового, свіжого самця, взяти від нього що треба і одійти... Батька не буде, а дитина буде цілком твоя. Для цього треба заробляти, але хіба це не хороша мета життя? Хіба ти не даси людям нову людину, нову силу, яка буде боротись з тими ж хоч би Гольдмерштейнами і їхньою мораллю?” [19, 68-69].

Письменникова цинічна порада відкриває нам додаткові смислові асоціації стосовно перенесення його концептуально-творчої ідеологеми “нової

моралі” на реальну життєву ситуацію, що сприймається як засіб реалізації відповідних бажань. Відтак функція “народження дитини”, “нової людини” ототожнюється з підтримкою почуттів власної ідентичності, що призводить до дилеми нарцисистичного формування “Я” й інстинктивних об’єктних стосунків. Це підтверджують і щоденникові записи В. Винниченка: “Колись Калерія пропонувала мені родити з нею дитину. “Коли ти не знайдеш собі жони, я згоджуюсь родити тобі дитину”... Коли вона й тепер тих самих думок, я, може, і прийму її пропозицію” [9, 104].

Така проективна ідентифікація простежується в романі “Записки Кирпатого Мефістофеля” В. Винниченка: епізод, коли Яків Михайлюк хоче забрати свого новонародженого сина від Клавдії, яка в розпачі дорікає йому: “Ти не хочеш мати зі мною дітей, бо я недостойна цього; ти не можеш лишити в моїх руках свою дитину, бо я недостойна цього. О, я це давно добре розумію! Але ти ще хочеш відняти дитину? Так?” [4, 183].

Отже, дитина не сприймається Кирпатим Мефістофелем як окремий індивід, а, навпаки, як сурогат його власного Его. Цей авторовий герой-двійник із жагою вищого ідеалу постійно позирає у внутрішнє дзеркальце ніцшеанської “надлюдини”. До речі, уперше у творчості письменника батьківський інстинкт превалює над абстрактною ідеєю, цілеспрямованістю, філософськими інвективами. Адже Василь Кривенко (“Memento”), Корній Каневич (“Чорна Пантера і Білий Медвідь”), Мирон Купченко (“Чесність з собою”), Вадим Стельмашенко (“По-свій”) – усі ці герої в ім’я власних переконань готові переступити через своїх близьких: сина, матір, закохану жінку. Лише в образі Кирпатого Мефістофеля автор, утілюючи ідею торжества інстинктивного почуття батьківства над диявольською волею до влади, наче намагається спокутувати цим усі попередні огріхи своїх персонажів. Так принизлива “кирпатість” стає ахілесовою п’ятою пихатого “мефістофелізму”. Проте це сум’яття викликане нарцисистичною проблематикою авторового Едіпового комплексу, про яку слушно зауважив В. Панченко: “Письменник так будує сюжети своїх творів, щоб випробувати силу інстинкту батька-матері, протиставивши їй силу інших почуттів, бажань, вольових установок” [21, 190].

Таким чином, простежується нівеляція позитивного “допустового перенесення” (З. Фройд), що, за інтерпретацією сучасних психоаналітиків Ульмського університету Г. Томе і Г. Кехеле, становить собою “характерний і абстрактний гібрид із доедіпового, доамбівалентного періоду інфантильного розвитку, в якому сформувалася основа довіри” [26, 100]. Чи маємо підстави говорити про Винниченкову світоглядну “базисну недовіру”, яка, за Е. Еріксоном (кн. “Дитинство і суспільство”), пов’язана з утратою дитиною первинної біологічної єдності з матір’ю? Важко дати однозначну відповідь. Але як тоді розцінювати материнські образи й нарікання, що темною тінню пролягали в листах Євдокії Винниченко до свого сина?! “Ти ж, син мій, чомусь мене уже давно не любиш...”. Або: “Якщо ти Володінька, не любиш і не жалієш, як свою рідну маму, то Бог з тобою, я більше і писати не буду ніколи...” [див.: 10].

І що цікаво – подібне едіпальне перенесення відстежуємо й у щоденникових записах В. Винниченка: “Про що думати? Про Марусю? Їй жалітися? І зараз же згадується, як я молився до Рози в той час, як вона вовтузилась по хаті, тяжко дихаючи... Коли б у мене була К., я б пожалівся їй. Я б пригорнувся до її теплих люблячих грудей. Але нема вже К., є Р-я. Так, Р-я, яка боїться мене і бреше, щоб не зостатись самотньою” [9, 105]. Проективна ідентифікація жалісливого безсилля людини замешкує в багатьох Винниченкових творах, зокрема в п’єсі “Брехня”. Коли Тось запитав Наталю, чому вона жаліє Андрія, а не жаліє його, то почув ледь не солонівецьку відповідь: “Тому, що тебе жалість принизить, а його підійме” [3, 163].

Це яскравий приклад для розуміння не лише інфантильних, нарцисистичних бажань письменника, а й кардинальної відмінності між любов'ю в перенесенні (трансфері) і любов'ю в реальному житті людини, що вперше було відкрито у клінічній практиці психоаналізу Й. Брейєром ("випадок Анни О."). Замислюючись над відповідною проблематикою, З. Фройд у своїй праці "Нариси про любов у перенесенні" (1915) доходить висновку, що сутність феномену любові у трансфері – безлика. Тобто не сама персону людини – стимул до закоханості, а специфічна життєва ситуація, яка викликає у психічній реальності індивіда первинні об'єкти його дитинства. Таким чином, стикаємось із літературно-психоаналітичним явищем: синтезом реального й художньо-естетичного афектів феномену любові в перенесенні.

Як бачимо, В. Винниченко, маючи, за висловом Є. Чикаленка, "натуру, як у тура", потребував сильного опікунсько-материнського типу жінки. Хіба може йтися про письменникову любов як таку, коли обрані її мінливі об'єкти стають для нього лише милицею власної душевної немічності?! І як тут не згадати дві головні Ісусові заповіді любові, над якими іронізував В. Винниченко, а згодом зізнавався покинутій ним жінці та вбитій горем матері Л. Гольдмерштейн у своєму депресивному стані: "Ех, Люсю, як би я хотів знайти здорову людину, яка б розуміла мої хворобливі настрої і поводитись зі мною в деяких випадках, як з хворим!" [20, 100].

У своїй безбожницькій любові письменник мимовільно опинився в ситуації барона Мюнхгаузена, що повинен за власне волосся витягнути з болота себе й осідланого ним коня. Звідси ніцшеанський культ сили у Винниченкових героїнь, що насправді поставали як Ехо-проекції його нарцисистичних комплексів та ідей. "А калік і несильних нам не треба! Доволі. Не сильний і не лізь" [8, 71], – емоційно промовляла Таня з роману "Рівновага". В ім'я соціальної справедливості і зміни морального кодексу Наталя (п'єса "Базар") приносить на жертвовник свою дівочу вроду, а відтак і життя. Це саме, але вже задля сім'ї, зробила Рита ("Чорна Пантера і Білий Медвідь"). А Ріна ("Божки"), наче підсумовуючи авторові ідеологеми, кидає на докір коханому Юрі: "Я не поважаю тебе за те, що ти несильний" [2, 91].

Адже в соціальній свідомості ідея "сили" співмірна передусім з уявленням про "владу" й "контроль" над будь-ким або будь-чим. Відтак ідея "краси" ототожнюється з естетичним сприйняттям людини, орієнтованої на творчу сублімацію. Ці два вектори авторового світовідчуття покладені в основу першого друкованого художнього твору "Сила і краса" (1902) – у наступних перевиданнях "Краса і сила".

У чому ж проблема моногамного шлюбу у традиційних Винниченкових любовних трикутниках? І автор сам дає відповідь в оповіданні "Момент", де після інтимних утіх героїня, покидаючи назавжди партнера, промовляє: "Ніколи!... Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати... Щастя – момент. Далі вже буденщина, пошлість" [6, 502].

Миттєве володіння об'єктом, що викликає в уяві досконалу любов, означає для наратора значно більше, ніж тривалі стосунки. У міру того, з якою інтенсивністю переносяться нарцисистичні амбіції на інших людей, розвивається потреба в ідеалізації об'єкта, що стає реальним бар'єром у здатності любити взагалі. Інтровертну динаміку такої психологічної проблеми спостерігаємо в мінливому Винниченковому настрої, викликаному роздумами про свою молоду дружину Розалію Ліфшиць – студентку медичного факультету Сорбонни. "І значить, що ж виходить? Що я житиму з Розою тільки через те, що не маю кращого нічого. <...> І виразно тепер бачу, що ні разу не думав про Розу, як про жінчину... Не тільки не хочу, але й почуваю щось неприємне, уявляючи її обійми. <...> У мене от у цю хвилину завмирає серце і вже Роза стає такою маленькою і жалкою! Стає такою,

якими стали для мене Л., А., Є., С. і всі інші” [9, 101-104], – так записав у своєму “Щоденнику” В. Винниченко.

Такі міркування – це, по суті, ключ до розуміння амориністики В. Винниченка, у лабіринті якої зрежисовано рухаються нарцисистичні, ехоподібні душі його героїв. Як тоді розуміти в контексті відповідної проблематики ідеї “нової моралі”, “чесності з собою”, “гармонії”, “рівноваги”, як не звичайнісінькі проекції психічних інстанцій (Воно, Я, Над-Я) самого автора в зовнішній світ. Найтонші нюанси цих душевних переживань письменника були слушно охарактеризовані Т. Гундоровою як “морально-інтелектуальна терапія” [11, 203].

Сучасна літературна критика звертала увагу на своєрідну винниченківську бестіарність (ототожнення властивостей людського і тваринного), що становила своєрідний “український декамерон”, переповнений символікою тілесних пристрастей людини. Писання вчителів Церкви засвідчує таку реальність: коли людина живе за духом, вона уподібнюється до Ісуса Христа (Святої Трійці), а коли за тілом – то до диявола. За цією невидимою системою координат і мінає все наше буття. Винниченківське кредо “нової моралі” та “інстинкту життя”, що у своїй роздвоєності охоплює т. зв. “чесність з собою”, – своєрідний оксиморон чи суперечливо-парадоксальна спроба поєднати непоєднувальне. Як говорив Апостол Павло: “І кажу: ходіть за духом, – і не вчините пожадливісті тіла, бо тіло бажає противного духові, а дух противного тілу, і супротивні вони один одному, щоб ви чинили не те, чого хочете” [1, Гал.: 5, 16-17].

Але важко достукатись до сердець Винниченкових харизматичних героїв. Їхній бунт триває, а рішучість “бути собою” доходить до абсурду. Приміром, щоб подолати внутрішню потребу батьківської “старої моралі”, головний герой лікар-венеролог Петро Заболотько з роману “Заповіт батьків” іде на неймовірні вчинки, а саме – свідомо надає ті свідчення, що призводять до трьох років його заслання. Із ним їде (уже у статусі дружини) кохана Тоня – колишня проститутка, завдяки якій відбувається глибше розуміння Петром “нової моралі”. Для цього героєві потрібно було пізнати “пропаще” життя низів суспільства, познайомитися з відвідувачами будинків розпусти, що поділялися на відповідні категорії: “амурчики” – жертви нещасливих романів із проститутками, скривджені долею колишні сутенери, психологічно пригнічені чоловіки зі статевими розладами; “простяки” – військові, робітники, студенти, інакше кажучи, той контингент людей, що мовчки робили своє діло та йшли геть; “фуфирі” – т. зв. розважальна еліта, що жорстко нав’язувала персоналу інтимних послуг власні уподобання, смаки й манеру поведінки; “соплюни” – гнила інтелігенція, яка, соромлячись своїх учинків, створювала ілюзію кохання, проймаючись співчуттям до дівчат. Останні дві категорії клієнтів були найбільш ненависні серед повій, які свідомо заражали (“сувенірили”) їх венеричними хворобами.

Із художнього тексту видно, що В. Винниченко був добре обізнаний зі стилем життя відповідних закладів. Він і сам про це зізнавався в листі до Л. Гольдмерштейн: “До женщин не тягне, а коли захотілось раз і я пішов до проститутки, то мусив одмовитись, бо стало гидко” [20, 103]. Із любовною кореспонденцією письменника перегукуються слова його героя-гімназиста Данька (“Заповіт батьків”), що відвідував будинки розпусти через свій “гріх рукоблудія”: “Мені там було гидко й соромно... Ох, як гидко й соромно! А проте, я і вдруге пішов, і ще... І напевне піду ще” [5, 54]. У психоаналітичному аспекті такий спосіб самозадоволення – фізіологічний наслідок нарцисизму особистості, що викликає неусвідомлене почуття провини.

У винниченківській нарації текстуального простору проблеми проституції та перверзій інтерпретуються як криве дзеркало суспільства, котре потрібно прийняти таким, яким воно є. Ось у цьому й полягає “нова мораль”. Проте, як слушно зауважувала Н. Зборовська, “основою моделювання модерної едіповості

у творчості В. Винниченка є батьківський страх смерті в образі несвідомого сина, одержимого кастраційним комплексом” [15, 279]. У романі це стосується передусім поважного державного чиновника, освіченого провідника місцевої правої організації Івана Пилиповича, який погрожує лікареві-венерологу, котрий розповів його дочці Сані про родинний спадковий сифіліс: “Та ви знаєте, що я вас самого позиватиму за такі речі?! Ви не мали права казати їй те, хоч би в цьому й була правда. Це – розкриття медичної тайни...” [5, 140]. І з цього моменту окреслюється наріжний камінь проблематики твору, який, окрім морально-етичного підтексту, містить ще й політичний, мабуть, непомічений і самим автором.

Нехай у світосприйнятті радянської ідеологічно заангажованої критики герой твору Гарбузенков – старий, добродушний на вигляд дідок із коротко підстриженою бородою й вусами – пережиток дворянського роду. Але як бути його синові Ніку – революціонеру, борцеві за соціалістичні ідеї? Який спадок він передає своїм нащадкам, майбутньому поколінню країни Рад? Сифіліс? Незважаючи на художній сюжет, текст роману відсилає до цілком науково-медичних фактів й експериментів того часу.

Як відомо, В. Бехтерев із групою провідних учених здійснювали наукові дослідження мозку В. Леніна після його смерті, мета яких була знайти генотип геніальності вождя світового пролетаріату. Це мало послужити майбутнім грандіозним відкриттям і перспективам радянської генетики (євгеніки)¹, тобто створенню ідеальної людини – гомосовєтікус. Проект особисто очолював Й. Сталін. Але наукові дослідження призвели до несподіваних, сенсаційних результатів: “У В. Леніна в залишках мозку знайшли сифіліс!” І не було знайдено жодних мозкових особливостей у головного ідеолога; натомість вони не тільки нічим не різнилися від пересічної людини, але навіть не відповідали нормі. Пізніше наукові експерименти І. Іванова (схрещування людини й мавпи) з метою створення гомосовєтікуса також не принесли бажаних результатів, безглуздість яких була висміяна М. Булгаковим у романі “Собаче серце”.

Після таких наукових результатів, що зберігалися в суворій таємниці, В. Бехтерев у 1927 р. помирає за загадкових обставин. Відтак із нотаток лікаря Леніна Ф. Гетьє, виданих у Відні, стало відомо, що вже 1903 р. в Ульянова проявилися ознаки цієї венеричної хвороби – висип. Слушно зауважував В. Дружбинський: “Якщо вже протягом тривалого часу (1913 року і 1918-1923 років) Ленін уживав сальварсан (препарат, розроблений для лікування сифілісу), то сам цей факт цілком підтверджує діагноз... Прибічники “венеричної недуги” вважають, що до 1915 року в Леніна вже був так званий третинний сифіліс, який протікає особливо: перед повною деградацією особистості він несподівано дає бурхливий спалах активності, творчого підйому. У Леніна цей період припав саме на 1917-1918 роки (навже революція стала наслідком його хвороби?!)” [14, 21].

Можна собі уявити сприйняття можновладців винниченківської “нової моралі” в контексті соціальної проблематики сифілісу, висвітлених у романі “Заповіт батьків”, як прихований “спадок предків” для свого майбутнього “соціалістичного покоління”. Твір написаний того ж таки “сальварсанівського” для вождя світового пролетаріату 1913 р., а В. Винниченко особисто знав В. Леніна. Можливо, це просто випадковий збіг обставин і хронологічних дат, утім, усупереч задумові самого письменника, метафоричний ефект художньої містифікації, безумовно, вражаючий.

¹ *Євгеніка* (від. грец. εὖ-добре і γένος-рід) – напрям у генетиці людини, завдання якого – поліпшення її психобіологічних властивостей. Основоположником був двоюрідний брат Ч. Дарвіна англійський антрополог, природознавець і лікар Ф. Гальтон. Ідея покращення потомства майбутніх поколінь, учення про спадковість здоров'я й геніальності в розробці проблем євгеніки поряд із гуманістичним підходом має й антинауковий, прибічники якого обстоюють позиції расизму, шовінізму, мальтузіанства, селекції людей тощо. Наприклад, у перших декадах ХХ ст. у таких державах, як США, пізніше в СРСР, Німеччині, Великобританії безпритульних людей із діагнозами сифіліс, епілепсія, туберкульоз, психічні захворювання ставили на облік, не дозволяли одружуватися і стерилізували під прикриттям загального медогляду.

Головний герой твору лікар венеролог Петро Заболотько також воліє здійснити революційний, грандіозний переворот “старої моралі” у свідомості суспільства. Він цілком по-ленінськи розмірковував у суперечці зі своїм братом Михайлом: “Не убий!” Гм! Безглузда й неможлива заповідь. “Кого й для чого не убий!” Оце буде справедливіше. Є ворог? Є. Ну, так ворога знищ. А яким способом – це залежить від обставин та умов боротьби. І коли соціалісти проповідують класову боротьбу і ставлять мету соціалізм, то при чому ж тут ота єдина, абсолютна, стара мораль?... А тільки я помітив: хочеш перевірити так звану “поступову людину” – зачепи з нею питання проституції, кохання, шлюбу, родини. І зразу побачиш, чи лишилися у неї скрижальні елементи світогляду, чи ні” [5, 160].

Сповідуючи т. зв. гуманістичні ідеї стосовно сифілітиків як випадкових жертв аморального суспільства, Петро Заболотько міг би метафорично виступати своєрідним “адвокатом” В. Леніна. Тільки, на відміну від ідеолога світового пролетаріату, йому заважало винниченківське сумління – “чесність з собою”. Тому не дивно, що роман “Заповіт батьків” був розкритикований В. Леніним у славнозвісному листі до Інесси Арманд (червень 1914 р.): “Поодинці буває, звичайно, у житті все те зі “страхить”, що описує Винниченко. Але з’єднати їх усіх разом і таким чином – значить, малювати страхіття, лякати і свою уяву, і читача, “затуркувати” себе і його” [18, 290].

Уведення до винниченківського дискурсу ігрової, експериментальної, наративної чи культурософської перспектив аж ніяк не спростовує доцільності застосування архетипного та психобіографічного методів аналізу до творчості письменника. “Хоча сам Винниченко наполягав, що його метод – не співставлення власних поглядів на місце авторських, – зауважує Г. Сиваченко, – але їхня інтерпретація, аналіз морально-психологічних ситуацій, у які потрапляють персонажі творів письменника, дає підстави стверджувати, що свідомо чи несвідомо він ідентифікував себе зі своїми героями” [25, 141]. Цю думку поділяли чимало як тогочасних, так і сучасних літературних критиків, зокрема А. Річицький, П. Христюк, Н. Миронець, В. Панченко, Н. Зборовська.

Трансформація особистості в житті і творчості В. Винниченка дає змогу збагнути, як людина, відійшовши від божественної субстанції, намагається нарцисистичною дорогою спроб і помилок розгадати загадку власної природи. Апостол Павло говорив: “Нічого ми в той світ не принесли і нічого не візьмемо” [1, 1.Тим.: 6, 7]. Немає суттєвішої проблеми в суспільстві, ніж проблема гордині, егоцентризму, а відтак – нарцисизму. Вона спонукає краще усвідомити наріжний камінь складного феномену, що називається “людське буття”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Біблія* або Книги святого письма Старого й Нового Заповіту / Пер. проф. І.Огієнка. – К., 2004.
2. *Винниченко В.* Божки. – К., 1928.
3. *Винниченко В.* Вибрані п’єси / Упоряд. М. Жулинський. – К., 1991.
4. *Винниченко В.* Записки Кирпатого Мефістофеля: Роман, повість, оповідання, п’єса. – Харків, 2006.
5. *Винниченко В.* Заповіт батьків. – К., 1928.
6. *Винниченко В.* Краса і сила: Повісті та оповідання. – К., 1989.
7. *Винниченко В.* По-свій. – К., 1927.
8. *Винниченко В.* Рівновага: Роман з життя емігрантів. – 2 вид. – К. – Відень, 1919.
9. *Винниченко В.* Щоденник (1911-1920) / Упоряд. Г. Костюк. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1980.
10. *Винниченко Є.* до В. Винниченка (без дати) // ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 40.
11. *Гундорова Т.* Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму: Постмодерна інтерпретація. – Львів, 1997.
12. *Дзеркало:* Драматична поема Лесі Українки “Оргія” і роман Володимира Винниченка “Хочу!” / Упоряд. В. Панченко. – К., 2002.
13. *Донцов Д.* Дві літератури нашої доби. – Львів, 1991.
14. *Дружбинський В.* Здоров’я, влада та секрет Полішинеля // *Дзеркало* тижня. – № 33 (508). – 21-27 серпня. – 2004.
15. *Зборовська Н.* Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури: Монографія. – К., 2006.

16. Костельник Г. “Чесність з собою” В. Винниченка // *Ламанья душ*. – Львів, 1923.
17. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. (Серия “Золотой фонд психотерапии”). – СПб., 2001.
18. Ленин В. Полное собрание сочинений: У 55 т. – М., 1964. – Т. 48.
19. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка (документальна розповідь) // *Кур’єр Кривбасу*. – 2001. – № 140.
20. Миронець Н. Таємниці кохання Володимира Винниченка (документальна розповідь) // *Кур’єр Кривбасу*. – 2001. – № 141.
21. Панченко В. Будинок з химерами (Творчість В. Винниченка 1900-1920 рр. у європейському літературному контексті). – Кіровоград, 1998.
22. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. – К., 2004.
23. Пастух Б. Ранні романи Володимира Винниченка. – Львів, 2009.
24. Сербский Н. Библиейские темы / Пер. с серб. – М., 2006.
25. Сиваченко Г. Пророк не своєї вітчизни. Експатріанський “метароман” Володимира Винниченка: текст і контекст. – К., 2003.
26. Томэ Х., Кэхеле Х. Современный психоанализ: У 2 т. Теория / Пер. с англ. – М., 1996. – Т. 1
27. Франко І. Новини нашої літератури: Володимир Винниченко. – Краса і сила (зб. оповідань) // *ЛНВ*. – К., 1907. – Кн. 4.
28. Хархун В. Асиміляція ніцшеанських і фрейдистських ідей у романістиці В. Винниченка // *Наукові читання* – 1998. Праці молодих учених України: Зб. статей. – К., 1999.
29. Шварц-Салант Н. Нарцисизм і трансформація личности: Психологія нарцисистических расстройств личности / Пер. с англ. – М., 2007.
30. Kernberg O. Borderline Conditions and Pathological Narcissism. Jason Aronson. – New York, 1975.

Отримано 11.02.2010 р.

м. Львів

Олександр Брайко

УДК [821.161.2 + 821.161.1] – 31.091

НАТУРАЛІСТИЧНА ПОЕТИКА І ДИСКУРСИ РАНЬОГО МОДЕРНІЗМУ: “РІВНОВАГА” ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА І “БІЛЯ ОСТАННЬОЇ МЕЖІ” МИХАЙЛА АРЦИБАШЕВА

У статті розглядається рецепція натуралістичної естетики й поезики в романах українського і російського прозаїків. З’ясовуються наративні засоби письменників, сюжетно-композиційна будова творів, проблемно-тематичні перегуки, своєрідність світоглядно-естетичних засад митців.

Ключові слова: модернізм, натуралізм, невласне пряме мовлення, психологізм, “філософія життя”.

Olexandr Brayko. Naturalistic poetics and the discourses of early modernism: Volodymyr Vynnychenko's "Equilibrium" and Mikhail Artsybashev's "At the Utmost Bound"

The paper deals with the reception of naturalistic aesthetics and poetics in the novels of Ukrainian and Russian prosaists. The author studies the narrative devices, plot and compositional structure of both works, marking out thematic parallels between them as well as ideological and aesthetical principles of both writers.

Key words: modernism, naturalism, non-direct speech, psychological analysis, philosophy of life.

Натуралізм став не лише одним із провідних літературних напрямів останньої третини ХІХ ст., а й важливим джерелом формування художньої свідомості початку ХХ ст. Ідеться, зокрема, як про побутування жанрово-стильових структур, у котрих натуралістичні засоби цілком визначають художню своєрідність творів, так і про спроби поєднати усталену традицію